

Johan Peter Gumbert

23 januari 1936 – 18 augustus 2016

Johan Peter Gumbert werd geboren op 23 januari 1936 in Nijmegen, als zoon van Hans Ludwig Gumbert en Martl Gumbert-Bischoff. Vader 'Halu' Gumbert was geboren in Hannover en had zich bekwaamd tot jurist. In 1935 verliet hij zijn geboorteland en vestigde zich in Nijmegen. Daar begon hij een algemene boekhandel annex antiquariaat. De collectie waarmee hij het antiquariaat startte, was zijn eigen boekenverzameling. In 1947 verschoof het zwaartepunt geheel naar de handel in antiquarische boeken toen vader Gumbert gevraagd werd om het Utrechtse antiquariaat en veilinghuis J.L. Beijers over te nemen. Onder zijn leiding werd dit bedrijf een van de meest toonaangevende veilinghuizen voor boeken in ons land. Al tijdens zijn studie was Hans Ludwig Gumbert geïnteresseerd geraakt in het werk van de achttiende-eeuwse wis- en natuurkundige, satiricus en filosoof Georg C. Lichtenberg. Zijn leven lang deed hij onderzoek naar Lichtenberg en schreef hij publicaties over hem. In 1987 – Hans Ludwig Gumbert was inmiddels drieëntachtig – ontving hij daarvoor een eredoctoraat.

De voorliefde voor oude boeken en de belangstelling voor zowel geesteswetenschappen als exacte vakken moet zoon Peter Gumbert van zijn vader geërfd hebben. Al op de middelbare school – de Werkplaats van Kees Boeke – maakte hij werkstukken over de geschiedenis van het schrift. Zijn gymnasiumopleiding aldaar sloot hij af met zowel een α - als een β -diploma. Vervolgens begon hij in Leiden met de studie klassieke talen. Nog tijdens zijn kandidaatsopleiding liep hij een bijvak handschriftenkunde bij Gerard Isaac Lieftinck (1902-1994), toen conservator Westerse handschriften en lector middeleeuwse handschriftenkunde. Lieftinck was gewoon om wekelijks met studenten in de Leidse universiteitsbibliotheek een aantal handschriften te bekijken en te bespreken. Op die manier leerde Gumbert als vanzelf de rijke verzameling karolingische, gotische en humanistische handschriften in de UB kennen. Die verzameling bestaat onder meer uit collecties van geleerden uit de zestiende en zeventiende eeuw, onder wie Scaliger, Vulcanius, Gronovius, Perizonius en natuurlijk de enorme collectie van Isaac Vossius. Handschriften zijn in de eerste plaats van belang om hun inhoud, als tekstdragers. Maar zij kunnen ook bestudeerd worden als

artefact en dan is de inhoud één van de vele aspecten van het object. Voor de specialist in de handschriftenkunde vertelt een handschrift zoveel meer dan alleen de teksten die erin zijn neergepend. De fascinatie voor het onderzoek van het handgeschreven boek als geheel moet in Gumberts Leidse studiejaar gewekt zijn, maar bleef aanvankelijk latent. Na zijn kandidaatsexamen volgde een studiejaar te München, waar hij colleges volgde bij classici én bij de fameuze paleograaf Bernhard Bischoff. Hoezeer hij ook onder de indruk was van diens lessen, Gumbert beschouwde zich nog altijd als een aankomende classicus.

Terug in Leiden vroeg Lieftinck hem zijn assistent te worden bij de opleiding handschriftenkunde. Wat de jonge Gumbert – hij was nog student – zich nog niet bewust was, had Lieftinck goed gezien: zijn talent voor paleografie en codicologie. Na enige aarzeling, handschriftenkunde was heel interessant maar hij zou classicus worden, ging Gumbert akkoord. Het zou een beslissing blijken met vérstrekkende gevolgen. Al snel nam hij Lieftincks colleges paleografie voor classici over, want Lieftinck was van huis uit neerlandicus. In 1964 studeerde Gumbert af, niet bij Lieftinck, die inmiddels hoogleraar was geworden in de westerse handschriftenkunde, maar als classicus met als bijvak Griekse paleografie. Zijn eerste wetenschappelijke publicatie had als onderwerp de letter *v* (nu) in Griekse papyri (1965). Niettemin moet Gumbert in die jaren een beslissende keuze gemaakt hebben. Zijn proefschriftonderzoek betrof immers niet een klassiek onderwerp maar een grondige studie op het terrein van de middeleeuwse paleografie en codicologie: *Die Utrechter Kartäuser und ihre Bücher im frühen fünfzehnten Jahrhundert*. Zo luidt de titel van het korte proefschrift waarop Gumbert in 1972 bij Lieftinck promoveerde. Het titelblad vermeldt dat het in feite een *Teildruck* was, want er was haast gemoeid met de promotie: Lieftinck stond op het punt om met pensioen te gaan en om hem te kunnen opvolgen was een doctoraat vereist. Pas in 1974 verscheen een volledige versie van het proefschrift. Kort na zijn promotie volgde Gumbert aan de Leidse universiteit inderdaad zijn leermeester Lieftinck op, eerst als lector en sinds 1979 als hoogleraar.

Hoewel de handschriftenkunde een zeer gespecialiseerde tak van wetenschap is, zijn velen gebaat bij de inzichten, methoden en technieken en de uitkomsten van paleografisch en codicologisch onderzoek. In feite geldt, dat

iedereen die bij onderzoek, onderwijs of bij museale projecten in aanraking komt met vormen van laat-antiek, middeleeuws of humanistisch schrift dan wel met handgeschreven boeken van vóór 1600 het meestal niet zonder de hulp van een handschriftenkundige kan stellen. De belangrijkste reden daarvoor is dat de meeste van deze tekstdragers geen datum van vervaardiging bevatten en dus gedateerd moeten worden. Dat gebeurt in hoofdzaak op basis van de schriftkenmerken (en voor de late middeleeuwen met behulp van de decoratie en illustratie). Voor de lokalisering kunnen zowel het schrift als technische aspecten van de productiewijze hulp bieden. Daarnaast zijn veel handschriften – anders dan drukken – geen homogene boeken. Er kunnen diverse kopiïsten aan gewerkt hebben en de productie hoeft niet in één workflow gerealiseerd te zijn, dat kan ook in enkele fasen gebeurd zijn. Een en ander heeft gevolgen voor de inhoud van het boek. De genese en de status van een codex kunnen door een codicoloog worden vastgesteld ten dienste van de onderzoeker die zich met de inhoud bezighoudt, of dat nu de teksten zijn dan wel de decoratie en illustratie. Nu zijn handschriftenkundigen schaars gezaaid. Daarom is Gumbert in zijn lange carrière de vraagbaak geweest voor vele filologen (classici en neerlandici voorop), voor kunsthistorici, historici, theologen, enzovoort. Serieuze vragen werden steevast genereus en grondig beantwoord. Ontelbaar zijn de dankbetuigingen aan zijn adres in artikelen en monografieën, waaronder vele proefschriften op diverse terreinen.

Gedurende vijfendertig jaar gaf Gumbert zijn kennis en werkwijzen door aan zijn studenten, die eveneens bij diverse wetenschapsdisciplines vandaan kwamen en aan diverse universiteiten in het land studeerden. Vanzelfsprekend behandelde Gumbert de geschiedenis van het schrift en van het boek. Daarbij liet hij zien hoe en waarom enerzijds de boekschriften en anderzijds de uiterlijke en innerlijke vorm van het middeleeuwse boek zich in de loop der eeuwen ontwikkeld hebben. Daarnaast leerde hij zijn leerlingen van divers plumage, de teksten te lezen. Even belangrijk waren de colleges die hij net als zijn voorganger verzorgde in de Leidse universiteitsbibliotheek, met telkens een nieuwe selectie handschriften op tafel. Gumbert doordrong ons, zijn studenten, bijna als vanzelf van het besef dat tekst en beeld in een middeleeuws handschrift niet alleen bestudeerd moeten worden in hun onderlinge relatie maar ook in samenhang met hun drager en dat daarvoor kennis van het handgeschreven boek onontbeerlijk is.

Twee disciplines hebben in sterke mate geprofiteerd van Gumberts bijzondere aanpak. Filologen leerde hij door de teksten zoals zij in handschriften zijn opgetekend heen te kijken. Om dat te kunnen, ging het erom te zien hoe kopiïsten te werk gingen, hoe zij met letters, woorden en zinnen de regels en bladzijden vulden. Hoe zij wel of geen leestekens noteerden. Hoe zij afkortingen maakten, dat wil zeggen hoe zij woorden samentrokken of afkortten. Hij legde zijn studenten *in abstracto* het wezen van hun interpunctie en hun afkortingen uit en leerde hen hoe zij daar *in concreto* mee om moesten gaan. Hetzelfde gold voor fouten die kopiïsten maakten. Anders gezegd, inzicht in kopiïstengedrag hielp studenten te begrijpen wat er in de handschriften geschreven staat. Men zou ook kunnen zeggen, dat Gumbert zijn studenten leerde middeleeuwse teksten vanuit een paleografisch en codicologisch perspectief op een wetenschappelijk verantwoorde wijze van hun middeleeuwse notatie over te brengen naar een moderne registratie. Ook aan de boekhistorische opleiding van kunsthistorici die zich bezighouden met de decoratie en illustratie van handschriften heeft Gumbert sterk mogen bijdragen. Daarbij ging het bijvoorbeeld om atelierpraktijken zoals de samenwerking tussen kopiïsten en boekschilders. Een bijzondere vrucht van samenwerking met kunsthistorici, vooral in de persoon van Anne Korteweg van de Koninklijke Bibliotheek, is het onderzoek naar met de pen getekende en met het penseel geschilderde randversiering in Noord-Nederlandse handschriften uit de vijftiende eeuw. Dat onderzoek mondde in 1992 uit in een opzienbarende tentoonstelling in Museum Meermanno-Westreenianum of Museum van het Boek te Den Haag, vergezeld van een innoverende atlas van de genoemde randversieringen onder de intrigerende titel *Kriezels, aubergines en takkenbossen*.

Vrijwel al zijn studenten raakten op een goed moment in de ban van het handschrift en van de docent die hen in de wereld van het middeleeuwse boek binnenleidde. Velen van hen bleven met hem verbonden in de steeds groter wordende kring om hem heen. Een aantal schreef ook een proefschrift onder zijn leiding. Toch lag het niet in Gumberts aard om zijn vak te verkopen als 'spannend', laat staan dat hij zichzelf of zijn verdiensten in de schijnwerpers plaatste. Hij deed in alle bescheidenheid wat hij moest doen, vond dat 'gewoon leuk' en dat was het. Bijna als vanzelf wisten niettemin elke jaar weer voldoende studenten van binnen Leiden en van andere universiteiten

zijn werkkamer annex collegeruimte te vinden. Toen hij in 2001 met emeritaat ging werd Gumberts leerstoel ondanks protesten uit de hele wereld opgeheven. Ook zonder dat er een opvolger kwam, heeft Gumbert wel degelijk school gemaakt, in de betekenis dat leerlingen zijn werk in zijn geest hebben voortgezet.

Een aantal van zijn leerlingen kwam als conservator van de handschriften en/of het oude gedrukte boek te werken in de Koninklijke Bibliotheek, in de universiteitsbibliotheken van Nijmegen, Groningen, Leiden, Utrecht en Amsterdam en zelfs in de Staatsbibliotheek zu Berlin, of bij bibliotheekcollecties van musea. Anderen werden hoogleraar in disciplines waarbij kennis van het handgeschreven of gedrukte boek een extra kwalificatie was, zoals de neerlandistiek, kunstgeschiedenis en zelfs de geschiedenis van de geneeskunde.

Peter Gumbert was een bescheiden mens, die vooral een groot plezier beleefde aan de beoefening van zijn vak. Toch wist hij heel goed dat hij behoorde tot de beste paleografen en codicologen van zijn tijd. De waardering voor zijn werk bleek vooral in het buitenland op congressen en uit de vele verzoeken die hij ontving om elders in de wereld onderzoek te komen doen, onderwijs te geven of lezingen te houden. Hij genoot van die waardering, maar ging er niet prat op. Ook in eigen land kwam vrijwel iedereen in de wereld van het oude boek onder de indruk van zijn brede kennis. Maar hoewel hij wist wat hij waard was, timmerde hij niet aan de weg. Aan zijn eigen universiteit beseften weinigen welke eminente geleerde het vak Westerse handschriftenkunde doceerde. Gumbert gaf voortreffelijk onderwijs en publiceerde met grote regelmaat, meestal in internationale boeken en tijdschriften, gewoon omdat het vak nu eenmaal een internationale discipline is en hij zich schriftelijk goed kon uitdrukken in het Duits, Engels en Frans, terwijl hij zich ook verstaanbaar kon maken in het Italiaans en Zweeds.

Peter Gumbert heeft een opvallend groot aantal publicaties op zijn naam staan, waarvan meer dan de helft verscheen in andere talen dan het Nederlands. Een aantal daarvan werd geschreven te Leiden, op zijn werkadres of thuis. De overige publicaties ontstonden op de grote zolder van de boerderij te Lopik, waar Gumbert met zijn gezin al enkele jaren vóór zijn emeritaat

naartoe was verhuisd. Daar stond ook de grote verzameling boeken en tijdschriften die Gumbert in de loop van vele jaren verzameld had en die hem in staat stelde om ook op flinke afstand van de grote wetenschappelijke bibliotheken door te werken aan nieuwe publicaties. De bibliografie die in 2002 door Ed van der Vlist werd opgesteld als onderdeel van een speciale aflevering van het vaktijdschrift *Quærendo: A Quarterly Journal from the Low Countries Devoted to Manuscripts and Printed Books* ('Special issue in honour of Prof. J.P. Gumbert') telt maar liefst 186 items. Ook na Gumberts emeritaat in 2001 – de aanleiding voor de bijzondere *Quærendo*-aflevering – bleef de productie hoog, zodat het uiteindelijke aantal publicaties de 200 ver te boven gaat. Het is bovendien typerend voor Gumberts werklust en passie dat hij tot het allerlaatste moment bleef publiceren. Hij was zichtbaar verheugd dat hij gedurende de laatste maanden van zijn leven bij machte was om zijn studie van middeleeuwse vouwkalenders af te ronden, een type handschrift dat hij ruim een halve eeuw in alle uithoeken van de wereld had getraceerd en beschreven. Hoewel hij de publicatie van het boek niet meer heeft mogen meemaken (het verscheen enkele maanden na zijn overlijden bij uitgeverij Brepols onder de titel *Bat Books: A Catalogue of Folded Manuscripts Containing Almanacs or Other Texts*), heeft hij de drukproeven nog kunnen corrigeren. Ook enkele artikelen werden vol energie afgerond toen duidelijk was dat zijn laatste levensjaar was aangebroken.

Diverse publicaties van Gumbert zijn gaan behoren tot klassieke studies die dagelijks ter hand worden genomen door vakgenoten. Hiertoe behoort bijvoorbeeld zijn *Les manuscrits d'origine néerlandaise (XIVe-XVIIe siècles) et supplément au tome premier*, dat in 1988 verscheen. Het betreft het tweede en laatste Nederlandse deel van de *Catalogues des manuscrits datés* (CMD); het eerste verscheen in 1964 en was door Gumberts leermeester en voorganger Gerard Lieftinck aangelegd. De CMD is een Europese reeks van tot nu toe meer dan veertig delen, uitgegeven onder auspiciën van het *Comité international de paléographie latine*. De delen ontsluiten handschriften die door de kopiïsten van een datering zijn voorzien. Daarmee zijn deze codices cruciale instrumenten geworden om enerzijds de ontwikkeling van het middeleeuwse schrift – alsook materiële aspecten van het handschrift – in kaart te brengen en anderzijds handschriften zonder gegevens over hun tijd van vervaardiging alsnog te dateren. Gumbert droeg niet alleen bij aan deze belangrijke reeks,

verschillende van zijn publicaties zijn er bovendien op gebaseerd, zoals zijn studie naar de afmetingen van de middeleeuwse bladspiegel (1980), zijn herdatering van het Haagse handschrift van de *Limburgse Sermoenen* (1987) en zijn publicatie over de schrijfsnelheid van kopiisten (1995).

Binnen het vak luidde de CMD, opgestart in 1953, het kwantitatieve tijdperk in. Als onderzoeker met zowel een alfa- als een bèta-achtergrond voelde Gumbert zich nauw verbonden met de kwantitatieve onderzoeksmethode, temeer daar deze een zeer precieze en feitelijke bestudering van het middeleeuwse boek faciliteerde. Hij waagde zich ook op statistisch terrein, zoals hier en daar in zijn werk naar voren komt. Het vergaren en analyseren van data was duidelijk aan Gumbert besteed: hij staat niet bekend om het opstellen van theorieën of het uitzetten van grote onderzoeklijnen, maar verkeerde als empirisch geleerde liever met beide benen tussen het materiaal zelf. ‘Het gaat er om dat de onderzoeker goed kijkt en door observatie de dingen leert begrijpen’, hield hij zijn studenten (en collega’s) steevast voor, zowel in zijn publicaties als tijdens colleges en lezingen. De keerzijde van deze belangstelling voor concrete handschriften is dat er maar weinig overzichten in zijn werk zijn te bespeuren.

De voorkeur voor het onderzoek van concrete handschriften is zichtbaar in het nieuwe type handschriftbeschrijving dat Gumbert ontwierp. Deze werkwijze bestond uit een hypercompacte codicologische en paleografische beschrijving, vergezeld van een nauwkeurig gekozen foto ter grootte van een flinke postzegel: wat niet beschreven werd, was in één oogopslag te zien. Hij noemde dit type catalogus een *Illustrated Inventory of Medieval Manuscripts* (IIMM) en hij zag het project als een manier om in een relatief korte tijd veel handschriften op efficiënte en correcte wijze te beschrijven – iets dat in zijn ogen onvoldoende gebeurde. Of het nu ging om een heel belangrijke, complete codex of om een snipper van een middeleeuws blad, dat de tijd had getrotseerd omdat het in een boekband was gebruikt als verstevigingsmateriaal, elk object kreeg evenveel aandacht. Deze inclusieve aanpak toont tevens Gumberts liefde voor het handschriftfragment, dat mede door zijn IIMM-catalogi tegenwoordig als goed te bestuderen volwaardige representant van een middeleeuws artefact wordt gezien.

De IIMM-methode werd uitgetest op de collectie Latijnse manuscripten in de Jewish National and University Library in Jerusalem, waar Gumbert verbleef in 1991 (publicatie in hetzelfde jaar). Dat gebeurde op stoïcijnse wijze, want de stad werd op dat moment vanuit Irak bestookt met Scudraketten. Twee andere delen volgden: in het ene beschreef Gumbert de fragmenten en volledige handschriften in de Leidse Bibliotheca Publica Latina-collectie (2009), in het andere deel die in het Utrechtse Museum Catharijneconvent (2011). Elke woensdagmiddag werd er op locatie gewerkt aan deze ‘inventariserende catalogi’, waarbij Gumbert steeds werd vergezeld door een handvol collega’s en promovendi. Het veldwerk bleek de perfecte leerschool om de finesses van het vak in de vingers te krijgen.

Behalve de liefde voor het meetbare en kwantitatieve is er binnen het oeuvre van Gumbert een aantal andere rode draden te bespeuren. De liefde voor methodologie is tekenend voor de allesweter die Gumbert was. Zo verscheen in 1976 ‘A proposal for a Cartesian nomenclature’, een methode waarmee lettervormen binnen een bepaald schriftspecimen objectief in kaart waren te brengen. In zijn studie noemt hij de methode ‘een instrument om feiten te registreren’. Zijn kubus, zoals de aanpak in het vak is gaan heten, bood niet alleen een handvat om te bepalen welk schrifttype een kopiïst gebruikte, maar kon tevens worden gebruikt om hybride schriftsoorten mee te benoemen. Hiermee verrijkte Gumbert onze kennis van de middeleeuwse schriftfamilies, want de hybride soorten werden in het vak tot dan toe afgedaan als *hors système*.

Een andere methode was gericht op de berucht lastig te begrijpen ‘samengestelde handschriften’, exemplaren die zijn samengebonden met andere manuscripten, waardoor hun oorspronkelijke hoedanigheid moet worden ontrafeld en gereconstrueerd op basis van nauwkeurige en gedetailleerde codicologische observaties. Wat begon als een Nederlandstalige lezing voor de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen (KNAW) (gedrukt in de *Mededelingen* van de Afdeling Letterkunde, nieuwe reeks 67 (2004) nr. 2, p. 5-38) is in zijn Engelse versie tegenwoordig alom ingeburgerd (*Codicological Units: Towards a Terminology for the Stratigraphy of the Non-Homogeneous Codex*, 2003). Het is tekenend voor Gumberts analytische geest dat de methode zo’n veertig nieuwe concepten introduceert voor de analyse

van codicologische eenheden (waar er voorheen niet meer dan een handvol bestond) en dat ieder concept bovendien een heldere term werd meegegeven. Het is evenzeer tekenend dat Gumbert tijdens de discussie na afloop van zijn KNAW-lezing aangaf, dat het systeem volgens hem nog niet fijnmazig genoeg was omdat er nog steeds gevallen niet benoemd konden worden. Het werk was niet af totdat alle observeerbare varianten waren begrepen en geregistreerd.

Het bedenken van terminologie, zoals in zijn aanpak van samengestelde handschriften, is een andere constante in het werk van Gumbert. In 1993 verscheen *Kneep en binding: Een terminologie voor de beschrijving van de constructies van oude boekbanden*, dat hij schreef samen met de Amsterdamse conservator W.K. Gnirrep en J.A. Szirmai, hoogleraar in de geneeskunde en daarnaast ook een expert in het onderzoek van middeleeuwse boekbanden. Het boekwerk, dat bijzonder nuttig bleek en verschillende malen is herdrukt, presenteert niet alleen de Nederlandse terminologie van alle materiële aspecten van middeleeuwse en vroegmoderne boekbanden, maar eveneens de Duitse, Engelse en Franse equivalenten daarvan.

Gumberts publicaties getuigen van een diep analytisch vermogen en een ongekende intelligentie. Bovendien zijn de studies buitengewoon helder geschreven en doorspekt met lichtvoetige terzijdes en humor, waarbij de toon soms al in de titel wordt gezet (*Commentare 'Commentare Bischoff'*; *The pen and its movement: Some general and less general remarks*). Zijn favoriete leesteken was de puntkomma, die hij met passie verdedigde tegenover redacteurs die zijn meanderende betoog probeerden in te dammen. De voetnoten van zijn werken vormen een universum op zich. Het notenapparaat was voor Gumbert de plek om de degens te kruisen met andere onderzoekers (gewoonlijk in onverbloemd proza, maar nooit op de man of vrouw gericht) en waar hij briljante observaties kon uitstallen, zelfs al waren die slechts losjes verbonden met de hoofdlijn van het betoog (zoals hij zelf ruiterslijk toegaf). De luchtige stijl maakt Gumberts publicaties bijzonder plezierig om te lezen. Toch moet worden opgemerkt dat de finesses van zijn methodologische werk soms moeilijk zijn te doorgronden door onderzoekers met minder kennis van zaken dan de auteur zelf. Behalve in humor en helderheid maakte Gumbert geen kniebuiging voor de lezer, die vaak hard moet werken om de

stof geheel te vatten en toe te passen op zijn eigen materiaal.

Met zijn publicaties en scherpe observaties verwierf Gumbert een grote internationale reputatie. Dat is mede te danken aan het feit dat hij het leeuwendeel ervan schreef in het Engels, Frans of Duits. Maar bovendien had Gumbert zich genesteld in een groot internationaal netwerk van geleerden. Hij werd reeds vroeg in zijn carrière gekozen tot lid van het prestigieuze *Comité international de paléographie latine* en was actief betrokken bij het oprichten van het vaktijdschrift *Gazette du livre médiéval*. Hij reisde veel naar buitenlandse conferenties, waarbij opvalt dat de frequentie met het naderen van zijn emeritaat eerder toe- dan afnam. Het was in deze grote internationale dynamische kring dat hij zich thuis voelde, mede omdat hij daar zijn ideeën en inzichten kon toetsen aan de kennis en opvattingen van een gevarieerd gezelschap van internationale experts. De lezingen van Gumbert (*Gumboots*, zoals de Engelssprekende gemeenschap hem liefkozend placht te noemen) waren altijd doordacht en nuttig, en evenals zijn publicaties niet gespeend van humor – en het etaleren van detailkennis.

Behalve een groot en inspirerend geleerde en een voortreffelijke leermeester voor enkele generaties van studenten en promovendi was Peter Gumbert ook een buitengewoon aimabel mens. In 1997 werd Gumbert gekozen tot lid van de KNAW en in 2011 werd hij benoemd tot Ridder in de orde van Oranje-Nassau. Hij overleed op 18 augustus 2016. Het hoeft niet te verbazen dat na zijn overlijden zijn betekenis als mens en geleerde tot ver over de landsgrenzen heen onder woorden is gebracht in verschillende internationale publicaties.